

Lenkovics Barnabás

Ember és emberség

ÚJABB GONDOLATOK

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Lenkovics Barnabás
EMBER ÉS EMBERSÉG
ÚJABB GONDOLATOK

A borítókép Szent Erzsébet oltárszobra a gamási római katolikus templomban. (Fotó: *Hegeđűs Gabriella*.) E könyv szerzője és gamási születésű felesége itt kötöttek házasságot 1973-ban. Szent Erzsébet Európában és a katolikus világban a legismertebb és legnépszerűbb Árpád-házi magyar szent, a szegények, az éhezők és az elesettek pártfogója, az áldozatos szeretet és az emberség példaképe.

Lenkovics Barnabás

EMBER ÉS
EMBERSÉG
Újabb gondolatok

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ
Budapest, 2023

Kiadja: Nemzeti Közszolgálati Egyetem Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Varga Zoltán
Olvasószerkesztő: Bruckner Nóra és György László
Korrektor: Resofszi Ágnes
Tördelőszerkesztő: Fehér Angéla

ISBN 978-963-531-938-1 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-939-8 (elektronikus PDF)
ISBN 978-963-531-940-4 (ePub) Egyetemi Kiadó, 2023
© A szerző, 2023

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Tartalom

Szerzői előszó	7
Első rész – A család védelme	15
A család védelmének alkotmányos alapja	16
A házasság és a család fogalma és értelmezése	95
Kriszis vagy evolúció?	138
A család mint érték	167
Házasság és család: múlt, jelen, jövő	182
Második rész – Alkalmi írások, előadások	201
Előszó egy évkönyvbe	202
A globális tulajdonról	204
A magánjog rétegződése	221
Alkotmányjogi panasz	237
Életre ítélve	253
Láthatatlan alkotmány	268
Ptk. 60.	275
Személyes emlékeim Sárándi Imréről	287
Emlékezés Kopátsy Sándorra	296
Globális tulajdon – globális hatalom	305
Alkotmánybírói feljegyzés a devizaalapú kölcsönszerződésekhez	333
Személy, személyiség, alkotó ember	345
A jog etizálása	362
A tulajdon felbontása és humanizálása	378
Összeroppanások	394

Elmélkedés a polgárról és az ő jogáról	411
Rekviem a jó gazdáért	431
Hivatalos bíráló	453
A Ptk. az Alkotmánybíróság gyakorlatában	460
Védőbeszéd Magyarorszáért	479

Szerzői előszó

„...Óh bár adna a Gazda patakom
sodrának medret, biztos útakon
vinni tenger felé, [...]
s, szavaim hibátlan
hadsorba állván, mint Ó sugja, bátran szólhassak...”
(Babits Mihály: Jónás imája)

1. „Műfaját tekintve: tudományos memoár” – mondta a Dialóg Campus Kiadó, vagyis a Ludovika Egyetemi Kiadó jogelődjének munkatársa, amikor az első ilyen könyvem (*Ember és tulajdon*, 2013) kiadásáról tárgyaltunk. Nekem meg – fanyar iróniával – erről rögtön az jutott eszembe, hogy „tudományos nekrológ”, amelynek az a sajátossága, hogy a szerző írja saját magáról, de mert a nekrológnál bővebb és hosszabb, könyv alakban jelenik meg.

Öt évvel később ombudsmani hivatalom után alkotmánybírói hivatalom is lejárt, és régebbi és újabb rövid írásaimból összeállítottam egy második kötetet is (*Ember és jog*, 2018). Azóta is eltelt immár négy év – nyugdíjban, betegségekkel is küzdve ez hosszabbnak tűnt – és most összeállt egy harmadik könyv. Úgy látszik, megszerettem ezt a műfajt.

A memoár leginkább azt jelenti, hogy emlékirat, emlékezés, de kicsit bővebben azt is, hogy naplószerű írásmű, illetve műfaj, amely valós, a szerző által átélt eseményeket örökít meg. Jogász lévén az én esetemben nem annyira eseményekről, mint inkább jogi fogalmakról, jogintézményekről, azoknak a valóságra gyakorolt hatásáról és a mindezekhez kapcsolódó gondolatokról, a gondolatok és a gondolkodásmód változásáról van szó. Ezeket

persze a természeti, a társadalmi, a gazdasági, a technikai stb. körülmények, a történelem és benne a mi életünk változásai hozzák – szükségszerűen – magukkal. Ugyanakkor – a felgyorsult és már-már kaotikus változások közegében, sőt éppen amiatt – a gondolkodó ember az állandóságot, a maradandó, értékálló, bizonyult gondolatokat keresi, azokat próbálja megmenteni, továbbadni. A tudományos memoár erre a legmegfelelőbb műfaj, ameddig a szerző idejéből és erejéből futja. Harmadik kötetről lévén szó, mondhatnám szerénytelenül, hogy összeállt egy trilógia, de ez csak egy sorszám, folytonos (más oldalról közelítő, körbejáró, fejlődő) gondolkodásom harmadik, összegző kötete. Gondolati erőfeszítéseim irányának és tartalmának meghatározásában a jó sorsom ismét besegített. 2021-re egy egész éves kutatási megbízást kaptam a házasság és a család jogi védelmével kapcsolatban. Mindig is az volt a véleményem – sokakkal egyetemben és őseim sorsára is visszatekintve – hogy a legnagyobb érték az ember életében a családja, a szülei és a nagyszülei, a házastársa és a gyermekei. Őket kell féltőn óvni és a legnagyobb becsben tartani, mindent megtenni azért, hogy nekik jobb életük legyen. Ez a legnagyobb érték (is) veszélybe került most, a 21. században, ami nagy ösztönző erőt adott a kutatáshoz. Ennek a hozadéka a kötet első fele. A második fele az immár szokásos köszöntő írások, visszaemlékezések és konferencia-előadások – néha csak vázlatos – írott szövegváltozatai. De mi legyen az így összeállt harmadik könyv címe, amely a könyv tartalmát és az előző kettővel való folytonosságát is kifejezi? Az erre adott válasz az *Ember és emberség*, amely azonban rövid magyarázatra szorul.

2. Az *Ember és tulajdon* szerzői előszavában ezeket írtam: „Magyarország polgárait a 20. században kétszer forgatták ki a magántulajdon – a saját munkával szerzett, megdolgozott, a polgári tulajdon – intézményéből. Először, amikor az elkobzásos államosítás és kolhozosítás során mindenkitől elvettek mindent,

amikor a személyi tulajdonának mértékét a pusztta létfenntartásra, azaz munkaerő újratermelésére korlátozták. Másodszor, amikor senkinek nem adtak vissza semmit, különösen amikor nem részesítették a társadalmat a szocializmus négy évtizede alatt felhalmozott társadalmi tulajdonból. Ezzel Magyarország polgárait a 20. században kétszer fosztották ki, és ezzel kétszer fosztották meg a valódi polgárosodás esélyétől, a fejlett nyugati (azaz a szabad polgári) demokráciákhoz való felzárkózás lehetőségétől” (7–8.).

„Egyfelől mondhatnám, hogy szerencsém volt, hiszen két nagy történelmi kísérletnek, a sajátosan magyar szocializmus és a sajátosan magyar rendszerváltó kapitalizmus kísérletének is részese lehettem. De másfelől mondhatnám azt is, hogy balszerencsém volt, mert mindkét történelmi kísérlet, aminek részese lehettem, kudarccal végződött” (12.).

Ezért zártam felemás érzéssel azt a szerzői előszót, idézve és kiegészítve az Alaptörvény gondolatát: „Bízunk a közösen alakított jövőben, a fiatal nemzedékek elhivatottságában. Hiszünk, hogy gyermekeink és unokáink tehetségükkel, kitartásukkal és lelkierejükkel ismét nagyra teszik Magyarországot.” És a szkeptikus kiegészítés: „Ha már nekünk nem sikerült. Amiért bocsánatot kérünk!” (13.) A polgárosodás tulajdoni megalapozása azóta sem került napirendre. Vajon végleg a történelem szemétkosarába dobtuk? Vagy úgy gondoltuk, hogy a polgárosodás megalapozásának funkcióját a tulajdon helyett az emberi jogok vették át és azok képesek betölteni?

3. Az *Ember és jog* szerzői előszavában ezzel kapcsolatban ezeket írtam: előző könyvemben „a szabad magántulajdon – szabad polgár – szabad társadalom ember- és társadalomképének állítottam emléket, azzal a megátalkodott reménységgel, hogy egyszer még – mivel nem magától pusztult ki, hanem a szabadversenyos kapitalizmus és a kommunizmus erői tudatosan pusztították – elővehető

és életre kelthető. Mert meggyőződésem, hogy ez az ember- és társadalomkép maradt a jövőnk záloga, amely ott volt a múltunkban, csak nem vettük észre és nem védtük meg” (8. o.).

Folytatólag idéztem Kozma Imre atya gondolatát: „Már nem csak Európa és a világ lelkét kell megmenteni, hanem a Teremtő művét, a minden ember és élőlény életét hordozó és tápláló földet is. Mindezt nem helyettesítheti a semmire sem kötelező emberjogi szövegek áradata” (12–13. o.). Én azonban – akkor még – nem voltam ennyire szkeptikus.

„Feltételezve azt, hogy maga az ember az embert jobbító törvényeket (így az *emberi jogokat*) nem pusztán tudomásul veszi, nem is csak kényszerből követi, hanem azonosulva vele, belülről ható értéként a szívébe írja, közvetlenül a természeti, az isteni, az erkölcsi törvények közé. Ehhez persze az is kell, hogy a jó (az embert jobbító) törvényeket az *emberséges ember* alkossa, ne pedig írnokként azt írja a jogba, amit egy felette uralmat gyakorló hatalmasság diktál neki. A bevett, elfogadott, sajátjaként alkotott jog aztán maga is alkotja, alakítja, formálja az embert. Beíródnak-e az ember szívébe az emberi jogok, beolvadnak-e az emberi személyiségbe, mint annak értéktartalma? Ez az ember és a jog viszonyának a legfőbb kérdése a 21. században. 70 év nem volt elég erre, és féltő, hogy még 70 évünk már nem maradt rá” (14–15. o.).

Ilyen feltételekkel a polgárosodás és egy fejlett demokrácia építése az emberi jogok bázisán is egyre nehezebbnek tűnik.

4. Azóta ugyanis a felgyorsult idő rohamosan fogy, az emberiség pusztaságát fenyegető katasztrófák száma nőtt, súlyossága fokozódott. A klímaválság, a globális népvándorlás irreguláris inváziója, a Covid-járvány miatt az emberiség a szorongás, a depresszió, a pánikbetegség tüneteit mutatja, ami nem kedvez a józan észnek, a higgadt és megfontolt, ugyanakkor egyre sürgetőbb döntéseknek. De a legsúlyosabb – a demokráciát is fenyegető – veszély az általános értékválság, amelyet a 20. század borzalmai

idéztek elő. Tudós emberek akkor is újabb, nagy eszméket kreáltak, istentagadó eszméket (fasizmus, kommunizmus), amelyekről bebizonyosodott, hogy ugyanúgy tömegpusztító fegyverekként használhatók, mint az ugyancsak ember által gyártott és bevetett atombomba. A nagy eszméket a tudósok és a politikusok eszmerendszerekké bővítették, kiterjesztették az állam és az egész társadalom életére, benne az egyes emberek mindennapi életére is. A totális szabadság és a totális egyenlőség eszméiből totális diktatúrák lettek. Akik az Istenbe vetett hitet és a vallást a nép ópiumának minősítették, új hitet kreáltak és új vallást alapítottak, újfajta ópiummal kábították el a népeket, akik ebben a kábulatban egymást irtották, ugyanúgy, mint a középkori vallásháborúkban. A bódulatból magukhoz térve nagyon sokan nem tudnak hinni immár semmiben. Mások – függővé válva – még hatásosabb drogokra, a legújabb eszmékre vágynak, követelik maguknak a kábulathoz való jogot, a perc élvezetét. Megint mások – ma még kevesen, de egyre növekvő számban – mérőköveket és útjelző táblákat keresnek, hogy visszatérjenek a helyes útra, az emberség útjára, amelyről letértek, vagy amelyen hátramenetben haladtak. Ők az emberiség történelmét nem végképp eltörölni akarják, hanem kiszűrni belőle a jót, a maradandót, az egyéni *emberség* és az osztálytársadalmi *emberiesség* értékeit, mondván: „a történelem az élet tanítómestere”; „a múltunk világítja meg a jövőnk útját”; „a jövőnk ott volt a múltunkban, csak nem vettük észre, és elmentünk mellette”; „minden rosszban van valami jó”; stb.

Csak a megtapasztalt tudást nevezhetjük valódi tudásnak, minden ki nem próbált elgondolás, hiedelem és eszme akár életveszélyes is lehet. Az új gyógyszerek embereken való tesztelésének szigorú protokollja van; az új társadalmi programokra is ki kellene valami hasonlót találni. Addig is célszerű a régóta bevált társadalmi gyakorlatra hagyatkozni. Vannak egyszerű igazságaink: a vallásháborúkat például vallásbékékkel célszerű lezárni,

az emberiség lelkiismeretét fellázító barbár cselekményeknek pedig például az emberi jogokkal és a jog uralmával kell útját állni. Tudjuk, tehát nem feledhetjük el, hogy a 20. század emberei nem Hitler, Sztálin és Mao, hanem Albert Schweitzer, Teréz anya és II. János Pál voltak. Tudjuk azt is, hogy a kétpólusú világregyszer összeomlásával a világ nem vált egypólusúvá, a történelem nem ért véget, sőt a sokpólusú világot sokkal komplikáltabb egyensúlyban tartani. A nagy birodalmakat és a globális világot jóval nehezebb átlátni, ellenőrizni és a fenntarthatóság útjára kormányozni, mint a nemzetállamokat. Sőt azzal is tisztában vagyunk, hogy a sovinizmus szegényíti és veszélybe sodorja a világot, míg a kulturizmus gazdagítja és összebékíti. Az önzés és az egocentrizmus pusztítja, a szolidaritás és a szociocentrizmus igazságosabbá teszi. A hedonizmus pazarol és demoralizál, a puritanizmus gyarapít és erkölcsileg nemesít. A szinglizmus kiháláshoz vezet, a familizmus életmentő. És még hosszan lehetne sorolni alapvető ismereteinket és értékeinket, amelyeket nem támadni és lerombolni, hanem megőrizni és továbbadni kell. Már megtanultuk és naponta tapasztaljuk, hogy pusztán azért, mert valami úgy kezdődik, hogy neo-, attól az még lehet primitív és barbár is. Attól pedig, hogy valami hagyományos, tradicionális, lehet nagyon értékes, sőt! Az ilyen értékeket kell megőrizni és továbbadni gyermekeinknek és unokáinknak, hogy ők is részesei lehessenek az élet csodájának és folytonosságának, az ember emberségének, az emberiség emberiségének. Ez az emberré válás folyamata, amely soha nem érhet véget, csakis egyre magasabb szintre emelkedhet. Anélkül persze, hogy az ember istennek (*homo deusnak*) képzelné magát. A jó emberré váláshoz nem istent tagadni kell, hanem a jó istent hinni és segítségül hívni. Erről szólnak a nagy világvallások, a morálfilozófia és az erkölcstankönyvek is.

Ha tehát a jó emberré és jó polgárrá váláshoz önmagukban kevésnek bizonyultak mind a tulajdoni (materiális), mind

az emberi jogi (esztmei) alapok, akkor most – nem ezek helyett, hanem ezek mellett – vissza kell térni a morális és vallási alapokhoz, segítségül kell hívni a jó erkölcsöt is. A külső ösztönző erőhöz a belső ösztönző erőt. A rációhoz, az emberi szellemhez a lelkierőt. A *jó ember* fogalmának sok szinonimája, azonos vagy rokon értelmű kifejezése van: rendes ember, derék ember, becsületes ember, tisztességes ember, emberséges ember. Minden ezek számán és arányán, a társadalom emberi minőségén múlik. Többek között erről szól ez a könyv, és ezért lett a címe *Ember és emberség*. Az ember bármiféle jelző és képző nélkül, önmagában is egy magasabb minőséget jelöl, ahogyan Arany János is gondolta: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben / Ember lenni mindég, minden körülményben” (Arany János: Domokos napra).

Köszönetet mondok Menyhárt Julikának a kézirat leírásáért, Nagy Évának a szöveg szerkesztéséért, és Inzsöl Katának, aki az első két kötetet a kiadó részéről gondozta.

Budapest, 2022. március

Első rész
A család védelme

A család védelmének alkotmányos alapja*

I. Elméleti és történeti alapok

1. A téma kiterjedése és lehatárolása

A Közép-európai Professzori Hálózat egyik közös kutatási témája „A család védelme a jogban”. Ez a témamegjelölés már önmagában egy lehatárolás: mintha csak a jogi védelem indokaira és optimális eszközeire utalna. Ha azonban elhagyjuk ezt a jogra szűkítést („A család védelme”), azonnal érzékelhető, mennyivel tágabb kutatási területtel állunk szemben. A család védelme időben az emberré válás kezdetéig (a prehisztorikus időkig), eszköztára az államot és a jogot messze megelőző természeti törvényekig nyúlik vissza. Ez a tág tárgykör a jogon túl sok más tudományterületnek (biológia, humánétológia, pszichológia, szociológia, antropológia) is a kutatási témája. Közöttük nemcsak társadalomtudományi, de természettudományi területek

* Az I. rész megjelent: Lenkovics Barnabás: A család védelmének alkotmányos alapja. I. rész: Elméleti és történeti alapok. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*. 35. (2021), 39/2. 100–123. Angol nyelven: Barnabás Lenkovics: The Protection of the Family. In Tímea Barzó – Barnabás Lenkovics (szerk.): *Family Protection From a Legal Perspective*. Budapest–Miskolc, Ferenc Mádl Institute of Comparative Law – Central European Academic Publishing, 2021. 9–36.

is vannak. Ezek valamennyien a tudomány részterületei, közös nevezőjük pedig az, hogy az emberről szólnak, embertudományok. Végső lényegét tekintve „minden emberi ismeretszerzés célja: az ember jobb önismerete”.¹ Célszerű és praktikus tehát, ha ezeket a kutatási eredményeket kölcsönösen hasznosítjuk. A jogtudomány gondolkodási bázisát ilyen értelemben, ebben a komplex témában megpróbálom kiszélesíteni, a jogtudományt „társadalomtudományosítani”, sőt még általánosabban „tudományosítani”, és ezzel a belterjesség, a „csőlátás” vádját elkerülni.² Nehéz terep és szokatlan módszertani kísérlet ez, szerteágazó komplexitása miatt. Például „az etológia az emberi viselkedést egy adott rendszer működésének függvényeként tárgyalja. [...] Annak a szerves rendszernek az elemzése, amely az ember szociális viselkedésének az alapja, a legnehezebb és egyben a legmerészebb feladat, mert ez a rendszer messze a legbonyolultabb a Földön”.³ Az ökológiai közgazdaságtan és a viselkedési közgazdaságtan élenjáró példái viszont azt bizonyítják, hogy a feladat teljesítése nem lehetetlen. Az ember természeti és társadalmi rendszerben, ezek alrendszerében él, házasodik, alapít családot, okoz válságokat, és kerül válságba, vele pedig a házassága és a családja is.

Eme bevezető gondolatok után megállapítható, hogy a család védelme az egyik legősibb természeti és morális törvény, a jogos önvédelem kiterjesztése az utódokra, a szülőtársra, a még tágabb családi közösségre, sőt a családok alkotta emberi közösség egészére is (függetlenül attól, hogy mekkora volt ez a csoport, és hogyan neveztük: nemzetség, törzs, törzsszövetség, nép, nemzet). Az önvédelem, utódvédelem, családvédelem, közösségvédelem

¹ Konrad Lorenz: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Sopron, Ikva Kiadó, 1988. 93.

² Pokol Béla: A jogtudomány társadalomtudományosodása (és így perspektivikus létrejötte). *Jogelméleti Szemle*, 23. (2015), 2. 126–127.

³ Lorenz (1988): i. m. 11–12.

egyaránt a biológiai értelemben vett életöztön megnyilvánulásai. Ennek alapján az embernek – mint általában minden más élőlénynek – életben kell maradnia, és mivel halandó, génjeit át kell örökítenie, hogy az élete az utódai – majd azok utódai – életében folytatódjon. Ezért létesít az ember heteroszexuális párkapcsolatot, ezért alapít családot, próbál annak biztonságot teremteni, és védelmezi meg akár a támadó, sőt szélső esetben akár a saját élete árán is. És ha megmaradnak a családok, akkor reprodukálódnak a szülők, és reprodukálódik a tágabb közösség is. „Bár ostobának tűnhet hangsúlyozni valamit, ami ennyire nyilvánvaló, a társadalmi tőke nem létezhet emberek nélkül, és a nyugati társadalmak egyszerűen nem hoznak létre a saját fenntartásukhoz elegendő embert.”⁴ Ezért ha szükséges, a teljes közösségnek is védelmeznie kell minden egyes tagját és minden családját is, hiszen ezek a közösség alkotórészei, alapvető, természetes egységei.

Mindez valóban annyira természetes (a jog nyelvén: evidencia), hogy nem is kellene foglalkozni vele. Ez azonban csak akkor volna igaz, ha a házasság és a család ezzel a természetességgel működne is. Csakhogy Európában, illetve a tágabb nyugati civilizációban nem működik, illetőleg a házasság és a család is súlyos válságban van. Európa az egyetlen kontinens és civilizáció, ahol fogy és elöregszik a népesség.⁵ A házassági hajlandóság csökken, a megkötött házasságok nagy arányban felbomlanak, a házaspárok nem akarnak gyermeket vállalni, vagy nem képesek rá, illetve kevesebb gyermeket vállalnak, mint ahányat terveztek. A népességfogyás következtében a fehér (nyugati, európai,

⁴ Francis Fukuyama: *A Nagy Szétbomlás*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000. 62.

⁵ Gallai Sándor: A családpolitika helye a demográfiai válsággal küzdő Európában. In *Európai családpolitikai kitekintő*. Budapest, Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért, 2019. 16.

keresztény kultúrkörbe tartozó) embert belátható időn belül a kihalás veszélye fenyegeti. (Az ugyanilyen veszélynek kitett növény- és állatfajokat az ember fokozott védelem alá helyezi!) A házasság és a család önvédelmi reflexei nem működnek, illetve nem elegendők. A házasság és a család felbomlása – a bűnözés és a bizalomvesztés mellett – a „Nagy Szétbomlás” egyik, a legfontosabb okozója.⁶ Tudatos és akaratlagos beavatkozásra van tehát szükség a társadalmi reprodukció, a házasság és a család védelme érdekében, mind az állam, azaz a jog, mind a társadalom részéről. Mivel azonban a jog – végső lényegét tekintve – emberi magatartásszabály, amely mögött az állam kényszerítő közhatalma áll, ez a közbelépés számos nehéz kérdést is felvet: mikor, milyen okokból, milyen célokkal, milyen eszközökkel szabad beavatkozni? A helyes válaszok megfogalmazásához tudományos alapossággal fel kell tárni a válság kiváltó okait, kitűzni a kezelésével elérni kívánt célokat és kiválasztani az azok eléréséhez legmegfelelőbb és egyúttal elegendő jogi eszközöket. Ehhez kíván hozzájárulni ez a kutatás és ez a dolgozat is.

2. Emberi és jogi kiindulópont

Egy jogtudományi kutatómunkának a kiindulópontja nem lehet más, mint az ember, hiszen az ember létének, megmaradásának két természetes és nélkülözhetetlen intézménye – a házasság és a család – válságát kutatjuk, azokat akarjuk a jog eszközeivel is megvédeni, az ember érdekében. Itt is igaz, amit régóta vallok, hogy a jog van az emberért, nem pedig az ember a jogért. A legmagasabb rendű jogi fogalompárok – az ember jogai, az emberi jogok, az emberi méltóság – első tagjáról, magáról az emberről van tehát szó. A filozófusok általában megegyeznek abban,

⁶ Fukuyama (2000): i. m. 59–72.

hogy az ember a teremtés koronája, akár Isten teremtménye, akár az evolúciós fejlődés eredményeként emelkedett ki az állatvilágból. Más élőlények véleményét ebben a kérdésben még nem ismerjük, bár különösen az ember mint invazív faj által már kipusztított őshonos fajok álláspontja lehetne nagyon figyelemre méltó. Az azonban tény, hogy ma már a földi élet természeti alapjainak az ember általi rombolása és a közelgő klímakatasztrófa szemszögéből nézve a kihalás a túlnépesedett emberfajokat is fenyegeti. A túlnépesedést Konrad Lorenz még, mint a civilizált emberiség nyolc halálos bűnének egyikét, az első helyen tárgyalja, mert az több más katasztrófaveszély (az élettér elpusztítása, az érzelmek fagyhalála, a genetikai hanyatlás) okozója is.⁷ A népességrobbanás ezért el is terelte egy ideig a figyelmet a másik végletről, a népességfogyásról.

Mindezt elsősorban azért említtem, hogy lássuk, nem elég egyes embercsoportok házasságának és családjának válságát kezelni, ezen intézményeket jogilag is védeni és támogatni, ezenközben tudni kell, hogy az emberi életre más, még súlyosabb veszélyek is leselkednek, amelyeket egyidejűleg (sürgősen és hatékonyan) kezelni kell. Másodsorban azért hozom szóba, mert *az emberi élet természeti alapjaihoz tartozónak* ítélem a házasság és a család intézményeit is. Attól, hogy ezek bekerültek a jogi szabályozás rendszerébe (a jogrendszerbe), és ezáltal *jogintézményekké és társadalmi intézményekké* is váltak, nem szűntek meg természeti jelenségeknek, természeti törvényszerűségeknek lenni, akaratlagosan sem szakíthatók ki természeti alapjaikból. Ahogyan maga az ember is elsődlegesen természeti (biológiai, biofizikai, biokémiai, pszichoszomatikus stb.) lény, és mint ilyen alá van vetve a természet törvényeinek. Legsúlyosabb emberi gondjaink (például a klímakatasztrófa veszélye) többsége éppen

⁷ Lorenz (1988): i. m. 18–20.

abból fakad, hogy túlzottan eltávolodtunk a természettől, el is szakadtunk tőle, sőt szembe is fordultunk vele, mert nem a részének, hanem az urának képzeljük magunkat. „Az élő természettől való általános és gyors elidegenedés nagyban felelős a civilizált ember esztétikai és erkölcsi eldurvulásáért.”⁸ Már-már istent játszik („homo deus”, ahogy Yuval N. Harari nevezi egyik könyvében),⁹ saját emberi törvényeit akarja a természetre rákényszeríteni, ahelyett, hogy ő alkalmazkodna (ahogy más élőlények) a természet törvényeihez (lásd: evolúció).

Napjaink emberi törekvései között ez a jelenség érinti a házasság és a család intézményeit is, egyesek ezeket is szeretnék újrateremtteni. Ez azért nem meglepő, mert az ember rendkívül összetett, bonyolult, komplex élőlény. A történész és evolúcióbiológus szerzőpáros, Kai Michel és Carel van Schaik szerint az embernek három természete van.¹⁰ Az első a „*természetes természetünk*”.

„Az első természet a velünk született érzéseinket, reakcióinkat és preferenciáinkat öleli fel. Ezek több százezer év alatt alakultak ki és bizonyították hatékonyságukat kis létszámú vadászó-gyűjtögető csoportok mindennapjaiban. [...] Olyan hajlamok tartoznak ehhez az első természethez, mint a szülők és gyermekeik közötti szeretet, az igazságérzet, az igazságtalanság és egyenlőtlenség miatti felháborodás, a másokkal szembeni kötelességérzet az ajándék vagy segítség elfogadása után”.¹¹

A második természet a „*kulturális természetünk*”, amelyhez tartoznak az illendőség, az udvariasság és a jó modor, az erkölcsök és a szokások, a művészetek és a vallások, legtágabb értelemben a „civilizáltság” összetevői. „A harmadik természetet *racionális*

⁸ Lorenz (1988): i. m. 25.

⁹ Yuval N. Harari: *Homo deus*. Budapest, Animus Kiadó, 2017.

¹⁰ Kai Michel – Carel van Schaik: *Az ember három természete*. Budapest, Typotex Kiadó, 2019.

¹¹ Michel – Van Schaik (2019): i. m. 28.

természetnek nevezzük.” Ide tartoznak az alapvető szabályok, gyakorlatok és intézmények, amelyekhez nagyon is tudatosan, értelmünkre támaszkodva igazodunk.¹² Az ember három természete egyidejűleg, egymással részleges átfedésben, optimális esetben együttesen és pozitív irányban hat, de olykor konfliktusba is keveredhet egymással. Az együtthatásra és átfedésre példa az a családjogi törvényi szabály (harmadik természet), amely szerint a szülők saját tartásuk rovására is kötelesek gyermekük tartásáról gondoskodni. Ezt követeli az erkölcs (második természet), de ez a természet parancsa is (első természet). Konfliktust okoz, ha férfi és nő házasságával (első természet) egyező módon, jogszabály engedélyével, azonos nemű személyek is köthetnek házasságot (harmadik természet). Utóbbi esetben a második természet (az erkölcs és a kultúra) az első vagy a harmadik felé is billenhet. Előrebocsátott következtetésünk a házasság és a család jogi szabályozásával és védelmével kapcsolatosan az, hogy annak során az ember egyik természetét sem lehet figyelmen kívül hagyni, sem pedig túldimenzionálni. Így az önmagában zárt, belső ellentmondásoktól mentes, nagyon racionálisnak tűnő jogi szabályozást (harmadik természet) sem.

Hasonló, az ember összetett és bonyolult komplexitását kifejező fejtegetést találunk a bioetikus-pszichológus Kovács Józsefnél. Szerinte az ember „*bio-pszicho-szociális*” lény, azaz testi (szomatikus, genetikai), lelki (mentális) és közösségi (társadalmi, szociális) adottságainak az eredője. „Az evolúciós szemléletű pszichológia és pszichopatológia abból indul ki, hogy az ember nem csak szomatikusan, hanem mentális működése tekintetében is a darwini természetes szelekció terméke: mentális jellemzőink alapvetően az alkalmazkodást szolgálták abban az ősi környezetben, amelyben az emberi evolúció 99%-a végbement.”

¹² Michel – Van Schaik (2019): i. m. 29.

Ma teljesen „más környezetben élünk, mint amilyenhez adaptálódtunk, vagyis nem is mi vagyunk mentálisan betegek, hanem mai környezetünk nem az ember pszichológiai igényei szerint megalkotott. [...] Az ember [...] jelenlegi környezetéhez maladaptált. Úgy is mondhatnánk, hogy az ember háziasította saját magát, s egyfajta saját maga alkotta állatkertben él, mely az ősi környezethez képest kényelmes és biztonságos ugyan, nem teszi lehetővé azonban a faj természetes körülmények között tapasztalható teljes viselkedési repertoárját, s így a természetes körülmények között tapasztalható pszichés kielégülést, a boldogságot sem.”¹³

Talán ezért vágyik egyre több ember egyre jobban vissza a természetbe, mert ott őshonos, ott érzi magát igazán boldognak? Talán ezért számolják újabban a GDP mutatószámai mellett/helyett a „boldogságindexet”, amelyben felértékelődnek a természeti értékek, a tiszta levegő és ivóvíz, az egészséges termőtalaj és élelmiszer, a csend és a nyugalom, a családi és a baráti kapcsolatok. „A tudósok mindössze néhány éve kezdték el a boldogság történetét kutatni és még mindig a kiinduló hipotéziseket alakítjuk ki és a megfelelő kutatási módszereket keressük. [...] Úgy vélem, ez a legnagyobb fehér folt történelmünk megítélésében. El kellene kezdeni kitölteni.”¹⁴ Evidencia, hogy a harmonikus házasság, a békés és biztonságos családi környezet nyújtja a legnagyobb boldogságot szülőknek, gyermekeknek egyaránt.¹⁵ Mégis mindkét intézmény válságban van, védelemre és támogatásra szorul. Annak ellenére, hogy ma már rengeteg joga van az embereknek („emberi jogok”), de mintha ettől nem lennének boldogabbak.

¹³ Kovács József: *Bioetikai kérdések a pszichiátriában és a pszichoterápiában*. Budapest, Medicina Könyvkiadó, 2007. 121–122.

¹⁴ Yuval N. Harari: *Sapiens*. Budapest, Animus Kiadó, 2020. 352.

¹⁵ Kopp Mária – Skrabski Árpád: *A boldogságkeresés útjai és útvesztői*. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó, 2020. 145–165.

Ellenkezőleg, inkább csökken a bizalmuk a jog iránt, amit meg kellene állítani, sőt helyre kellene állítani. Holott az sem biztos, hogy a jogban van a hiba. Nézzük meg közelebbről a kutatásunk, a család jogi védelme kiindulópontjául szolgáló egyetemes érvényű emberi jogi normákat.

Ezek az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) által 1948-ban elfogadott *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatában* (EJENY) olvashatók.¹⁶ Előzetesen meg kell jegyezni, hogy az EJENY számára mintaként szolgáló francia 1789-es *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* deklarálta ugyan, hogy „[m]inden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és marad”,¹⁷ továbbá hogy „[a] törvény egyformán törvény mindenki számára”, és hogy „a törvény előtt minden polgár egyenlő”,¹⁸ de külön nem nevesítette a férfiak és nők egyenjogúságát, ezen belül a házastársak egyenjogúságát sem, és nem tett említést sem a házasságról, sem a családról. Az említett általános deklarációk azonban alkalmasak voltak arra, hogy emancipációs nőmozgalmak szerveződjenek a nők férfiuralom alóli felszabadítása, a nők egyenjogúsítása érdekében (például az egyetemekre való bejutás, hivatásrendekbe való bekerülés, állami-közületi szerepvállalás, szavazati jogok terén). A munkásmozgalmak harca pedig – amelyet a tőke uralma ellen, a magasabb bérért, a szociális biztonságért, a társadalmi (materiális) egyenlőségért vívtak – kiterjedt a munkás családjának, különösen gyermekeinek a védelmére és a dolgozó nők egyenjogúsítására is. Ezeknek – az 1789-től számított több mint két évszázados küzdelmeknek – az eredményei már tükröződnek

¹⁶ ENSZ: *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* (Universal Declaration of Human Rights) (1948. december 10.).

¹⁷ Assemblée nationale constituante: *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* (Déclaration des droits de l’homme et du citoyen) (1789. augusztus 26.), I. cikk.

¹⁸ Assemblée nationale constituante (1789): i. m. VI. cikk.

az EJENY szövegében (amiben az időközben kétpólusúvá vált világrendszernek is szerepe volt).

Az EJENY preambuluma 5. deklarációja szerint „az Egyesült Nemzetek népei újból hitet tettek az alapvető emberi jogok, az emberi személyiség méltósága és értéke, a férfiak és nők egyenjogúsága mellett, valamint kinyilvánították azt az elhatározásukat, hogy elősegítik a szociális haladást és nagyobb szabadság mellett jobb életfeltételeket valósítanak meg”.¹⁹ Ezt a deklarációt a 22. cikk bontja tovább, még mindig nagy általánosságban: „Minden személynek mint a társadalom tagjának joga van a szociális biztonsághoz; minden személynek ugyancsak igénye van arra, hogy [...] a méltóságához és személyiségének szabadon való kifejlődéséhez szükséges gazdasági, szociális és kulturális jogait kielégíthesse.”²⁰ (Ezt majd az ENSZ 1966-os *Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmánya* részletezi tovább).²¹ A szöveg az egyes személyekről mint a társadalom tagjairól beszél, tény azonban, hogy az emberek túlnyomó többsége családban él (különösen gyermekkorában), a szociális biztonsághoz való jog jellemzően a családhoz kapcsolható. Ilyen értelemben kell itt megemlíteni a 23. cikk (3) bekezdését is: „Mindenkinek, aki dolgozik, olyan méltányos és kielégítő fizetéshez van joga, amely számára és családja számára az emberi méltóságnak megfelelő létet biztosít és amelyet megfelelő esetben a szociális védelem összes egyéb eszközei egészítenek ki.”²² Itt utalok arra is, hogy ez a gondolat már a *Rerum novarum*-ban, XIII. Leó pápa 1891. május 15-i enciklikájában is szerepelt: „A munkás, ha ésszel él,

¹⁹ ENSZ (1948): i. m.

²⁰ ENSZ (1948): i. m. 22. cikk.

²¹ ENSZ: *Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmánya* (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) (1966. december 16.).

²² ENSZ (1948): i. m. 23. cikk (3).

s ha fizetése elegendő arra, hogy magát, feleségét és gyermekeit tisztességgel eltarthassa, takarékoskodni fog, s eléri azt, amire maga a természet inti, hogy a szükséges kiadásokon túl valamije megmaradjon, amiből idővel szerény vagyonna tehet szert.”²³

Köztudott azonban, hogy a munkabér mindig a munkaerőpiac törvényszerűségeihez igazodott inkább, mint a munkás családi körülményeihez (gyermekei számához, lakáskörülményeihez, szegénysége fokához). Ezért vált szükségessé a munkaviszonyhoz kapcsolva a „szociális jogalkotás”, a szociális védelem egyre bővülő eszköztára (egészség- és nyugdíjbiztosítás, családi pótlék, ingyenes közoktatás, anyasági és gyermeknevelési támogatások, szociális segélyek stb.). Ezekről a 25. cikk (1) és (2) bekezdései rendelkeznek: „Minden személynek joga van saját maga és családja egészségének és jólétének biztosítására alkalmas életszínvonalhoz, nevezetesen élelemhez, ruházathoz, lakáshoz, orvosi gondozáshoz, valamint a szükséges szociális szolgáltatásokhoz, joga van a munkanélküliség, betegség, rokkantság, özvegység, öregség esetére szóló, valamint mindazon más esetekre szóló biztosításhoz, amikor létfenntartási eszközeit akaratától független körülmények miatt elveszíti. Az anyaság és a gyermekkor különleges segítséghez és támogatáshoz adnak jogot. Minden gyermek, akár házasságból, akár házasságon kívül született, ugyanabban a szociális védelemben részesül.”²⁴

Ezzel a háttérszabályozással, különösen, ha ezek a szabályok a gyakorlati életben ténylegesen érvényesülnek is, már lehet és érdemes is házasságot kötni, családot alapítani, gyermeket (gyermeket) vállalni. Ezáltal válik érthetőbbé és értelmezhetőbbé a témánkhoz legszorosabban kapcsolható EJENY 16. cikkének

²³ XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről (*Rerum Novarum*). Budapest, Szent István Társulat, 1991. 35. pont.

²⁴ ENSZ (1948): i. m. 25. cikk.

három bekezdése: „Mind a férfinak, mind a nőnek a házasságra érett kor elérésétől kezdve joga van fajon, nemzetiségen vagy valláson alapuló korlátozás nélkül házasságot kötni és családot alapítani. A házasság tekintetében a férfinak és a nőnek mind a házasság tartama alatt, mind a házasság felbontása tekintetében egyenlő jogai vannak. Házasságot csak a jövődő házastársak szabad és teljes beleegyezésével lehet kötni. A család a társadalom természetes és alapvető alkotóeleme és joga van a társadalom, valamint az állam védelmére.”²⁵

Ezekből a normákból teljesen nyilvánvaló, hogy a házasság és a család egyetemes érvényű (univerzális) emberi jogi alapértékek, a házasságkötés, a párválasztás és a családalapítás (a gyermekvállalás) az alapvető szabadságok rangjára emelkedtek. Mindemellett – az ember első természetével összhangban – magától értetődő alapigazságok, természetes törvényszerűségek is kiolvashatók belőlük: a házassághoz és ugyanígy a családalapításhoz egy férfirra és egy nőre van szükség; a házastársak egyenjogú és mellérendelt felek; a család mint kis közösség a társadalomnak, mint nagy közösségnek természetes és alapvető alkotóeleme, közismert szinonimával a sejtje. Ha ez a sejt megbetegszik vagy elpusztul, vele betegeskedik vagy pusztul a társadalom is. Ezért kell szükség esetén megvédeni, azaz óvni az épségét és egészségét, gyógyítani és rehabilitálni, ha betegségre (válságra) utaló tünetei vannak. A védelem elsősorban társadalmi ügy, de ha ez kevés, az állam is köteles megvédeni a családot, ha szükséges, akár közhatalmi eszközök, tilalmak alkalmazásával is.

Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát, valamint az alapvető szabadságok és az emberi jogok azóta kibővült egész rendszerét sokan az emberi civilizáció fejlődésének csúcspontjaként értékelik. Mások ezt mint az alapvető jogok és jogi értékek

²⁵ ENSZ (1948): i. m. 16. cikk.

rendszerét az egész emberiség egyetemes (univerzális, globális) alkotmányának tekintik. Fontos – ahogyan a 3. deklaráció mondja – hogy „az emberi jogokat a jog uralma védelmezze”. Ezért „a tagállamok kötelezték magukat arra, hogy [...] biztosítják az emberi jogok és alapvető szabadságok általános és tényleges tiszteletbentartását” (6. deklaráció), hogy „oktatás és nevelés útján” előmozdítják e tiszteletben tartás kifejlesztését, valamint a tagállami alkotmányok és jogszabályok útján az „általános és tényleges alkalmazását és elismerését” (8. deklaráció).²⁶

Ezek után „csak” az a kérdés, hogy egy ilyen – már-már tökéletes – rendszer miért nem működik rendeltetésszerűen, miért küzd például a házasság és a család is válságtünetekkel. Nem ez az első, sem az egyetlen eset, amikor a jogilag eszményinek vélt megoldás és a társadalmi valóság között nagy fokú eltérés van. A cél éppen az, hogy a valóságot – amelyen mindig van mit javítani – az eszményi felé tereljük, ahhoz közelítsük. Az igazi probléma az, ha a valóság más irányba halad, mint a kitűzött cél, vagy közeledés helyett éppen távolodik attól. Ez a probléma a házassággal és a családdal is: láthatóan más irányban fejlődnek (alternatív párkapcsolati formák, azonos neműek házassága), stabilitásuk és reprodukciós funkciójuk azonban romlik. Az okokat kereshetjük a jogban (annak irreális vagy irracionális elvárásaiban), a jogot determináló, azt körülvevő természeti és társadalmi-gazdasági-kulturális közegben (amelyek folyton változnak, miközben a jog statikus és merev) és persze az emberben is, aki maga is természeti és társadalmi lény is egyben, emberségében még nem tökéletes, így konstruált szabályai és elvárásai sem azok. Mégis egy reménysugár a válságos világban az, ha az emberiség egyetemes alkotmányának emberi jogi alapértékeit a helyes útmérföldköveinek, iránytűknek tekintjük, olyan fix igazodási

²⁶ ENSZ (1948): i. m.

pontoknak, amelyek jelzik a helyes irányt, és közelebb visznek az ideális megoldásokhoz. Ezekhez viszonyítva tudjuk mérni a válságokat, kutatni azok okait és a megoldás eszközeit is.

3. A házasság és a család válságának történeti gyökerei

Szándékosan nem a házasság és a család válságának kezdetéről beszélek, mivel azt tudományos egzaktsággal meghatározni nem lehet. Már csak azért sem, mert azt sem tudjuk, hogy mikortól beszélhetünk egyáltalán egy férfi és egy nő közötti házasságról. „Az ember 2,5 millió évig élt növények gyűjtögetéséből és állatok vadászatából, amelyek az ő beavatkozása nélkül éltek és szaporodtak.”²⁷ Erről a történelem előtti (*prehisztorikus*) időről tényanyag nem áll a rendelkezésünkre. A tudományos igényű feltételezés azonban megengedhető.

„A vadászó-gyűjtögető embereknél a férfi és nő közötti viszony nagyjából még egyensúlyban volt. Jóllehet bizonyos fokig a férfi dominált, ha a nő megalégtelte férje hatalmaskodását, bármikor visszatérhetett a családjához, vagy férjet válthatott. A párkötődés még nem volt feltétlenül exkluzív. Előfordultak ugyan monogám kapcsolatok, de hogy egy nő egy életre oda-kötötte volna magát egy férfihoz, nem volt általános gyakorlat. Egy nőnek különböző partnerei lehettek egymás után, vagy akár egy időben is. Ez nem ütközött akadályokba, mert nem lehetett megállapítani az apasági viszonyokat. A több férfival való érintkezés a nő érdekeit szolgálta; ily módon hálózat épülhetett ki a potenciális apákból, akik valamennyien felelősnek érezték magukat partnerükért.”²⁸

²⁷ Harari (2020): i. m. 81.

²⁸ Michel – Van Schaik (2019): i. m. 64.

És persze – tegyük hozzá – a közösség valamennyi gyermekéért is. „Mindez megváltozott úgy 10 ezer évvel ezelőtt, amikor a sapiens elkezdte szinte minden idejét és energiáját arra fordítani, hogy néhány állat- és növényfaj életét manipulálja. [...] Forradalom volt ez az emberi életmódban – a mezőgazdasági forradalom.”²⁹

„A neolit forradalom szakított az emberi együttélés egyik alapvető törvényével, amely sok ezer éven át irányadó volt a mindennapokban – azzal a szabállyal, hogy az élelmet meg kell osztani. A tulajdon újdonsült eszméje aláásta az ősember szolidaritását. Ami addig közös jószág volt – a természet adta élelem –, egy csapásra monopolizálódott. Ez volt az igazi botrány! Nem elég, hogy tiltott lesz egy mindennapos, életfontosságú tevékenység – a gyümölcs gyűjtése –, de még büntettként is kezelik. Máig érezzük e botrány utórezgéseit.”³⁰

Az emberiség történetének ez a – talán a legnagyobb – paradigmaváltása átalakította magát az embert, a családot és az emberi társadalmat is. Az állat- és növényfajtak szelekciója, háziasítása és termelése nagymértékben függetlenítette az embert a természet szeszélyeitől, aki így képessé vált arra, hogy saját munkája révén megálljon a maga lábán. Addig a természet uralta az embert, de akkor ez megfordulni látszott. Addig a társas kapcsolatokba kellett investálni, a kölcsönös segítségnyújtás, az együttműködés és a szolidaritás jelentette az életbiztosítást. Most „az emberek már nincsenek annyira egymásra utalva, jobban elhanyagolhatják a társas kapcsolataikat. Az út, amelyen elindultak, egyirányú út volt, s egy anyagilag egyre gazdagodó, szociális és érzelmi tekintetben viszont egyre szegényebb világba vezetett”. Miközben a közösségi kapcsolatok halványodtak, a családi kapcsolatok

²⁹ Harari (2020): i. m. 81.

³⁰ Michel – Van Schaik (2019): i. m. 62.

felértékelődtek, szorosabbá váltak. Az embernek az élet továbbadása mellett a magántulajdonát is át kellett örökítenie. A fiúk folytatták a gazdaságot, ők maradtak apjuk mellett a családban, nekik kívülről kellett asszonyt hozni a házhoz, a lányokat viszont kiházásították. „Az ekkor kialakuló patriarchátusban a nők kereskedelmi áruvá, tulajdonná válnak. [...] A váltás első áldozatai a nők voltak.” Ugyanakkor „ahol sikeres a tartalékgazdálkodás, ott megugrik a népességszám. Uralkodóvá válik a konkurenciaharc, nőnek a társadalmi különbségek. Hierarchiák, uralmi formák jönnek létre”.³¹ Ez igaz a házasságon és a családon belüli viszonyokra is. A feleség a férji, a gyermekek az atyai hatalom alá kerülnek, felszabadításuk sok évszázados, sőt évezredek harc eredménye lesz, ha megtörtént már egyáltalán. Csak egy példát említek: „A patriarchális világ normává emeli a női hűséget. [...] Amikor a nők férfitulajdonba kerülnek, a hatalmukat vissza kell nyesni. Márpedig ez a hatalom főleg a szexuális vonzerón alapul. [...] A paradicsomból való kiűzetés után Évának fel kell öltöznie, hogy ruha alá rejtse bájait. [...] a földművelő társadalmakban főleg a nőknek kell »erkölcsösen« öltözködniük.”³²

Ennek mai „utóregzése” a bevándorló muszlim nők öltözködése körüli vita számos nyugat-európai országban. Eszerint (a Biblia evolucionista olvasata szerint) az ősbűn nem volt más, mint a mezőgazdasági forradalom, evés a tudás fájának tiltott gyümölcséből, aminek büntetése a kiűzetés az édenkertből, a természetes életformából. A három legfőbb következmény „a kínkeserves munka kérdése, aztán a tulajdon elfogadásának nehézségei, és végül a nők alárendeltségének zavarba ejtő ténye – három azok közül az égető problémák közül, amelyekkel

³¹ Michel – Van Schaik (2019): i. m. 63.

³² Michel – Van Schaik (2019): i. m. 65.

az ember azóta viaskodik, hogy áttért a letelepedett életmódra. Eből a szempontból tízezer év alatt sem sokat változott a helyzet”.³³

Még egy – mai, napi aktualitása és témánk szempontjából is – fontos körülményt meg kell említeni. „Egy faj evolúciós sikerének mértéke is a DNS-e másolatainak száma. Ha nem marad több DNS-másolat, a faj kihal. [...] Ha a faj sok DNS-másolatot hoz létre, az siker, és a faj virágzik. Ez a mezőgazdasági forradalom lényege: a képesség, hogy rosszabb körülmények között is több ember maradjon fenn.” Ugyanakkor ez egy csapda is, mert „a népeség-növekedés felégette a hidakat az emberiség mögött. [...] Nem volt visszaút. A csapda bezárult.”³⁴ Az édenkertbe tehát nincs visszatérés. A tulajdon negatív hatásainak mérséklése és orvoslása azonban nem reménytelen. Az egyik ilyen negatívum az ember „tulajdonosi lelkületének” kiterjedése „a barátokra, a szerelmi partnerre, egészségre, utazásra, műtárgyakra, Istenre és a saját énrre. [...] a legnagyobb élvezet talán nem is anyagi dolgok, hanem élőlények feletti uralomban van. A patriarchális társadalomban még maga a legszegényebb férfi is felesége, gyerekei és jószágai tulajdonosa volt, azok abszolút urának képzelhette magát. Erre a társadalomtípusra feltétlenül igaz: a sok utód az egyetlen útja annak, hogy embereket birtokolj anélkül, hogy kénytelen lennél dolgozni vagy tőkét befektetni ennek érdekében. Ha meggondoljuk, hogy mindennek a terhét a nőnek kell viselnie, aligha tagadható, hogy az utódok felnevelése a nők durva kizsákmányolásának folyamata. Azonban az anyának is van egyfajta tulajdona: a gyermeke, amikor az még kicsiny. Ördögi kör ez: a férfiak kizsákmányolják feleségüket, a nők kizsákmányolják gyerekeiket, a felnövekvő férfiak csatlakoznak apjukhoz és kizsákmányolják a nőket. A férfi uralma a patriarchális rendszerben mintegy hat-hét évezreden át

³³ Michel – Van Schaik (2019): i. m. 71.

³⁴ Harari (2020): i. m. 89.

tartott, s ha elkezdett is bomlani, korántsem tűnt el, különösképp a szegény országokban és a társadalom alsó osztályaiban nem.”³⁵

Gondolatmenetünket összefoglalva: azt kívántuk illusztrálni, hogy a házasság válságának eredete lényegileg egybeesik a mai értelemben vett monogám házasság kialakulásával, amely viszont a magántulajdon, a mezőgazdálkodás, a letelepedés és a patriarchális társadalom kialakulásának következménye volt. A hiba azonban nem a monogámiában volt és van, sőt! „Azok a társadalmak tudnak leginkább bővülni és virágozni, amelyek stabil családokra, monogámiára, hűségre és felelősségre épülnek. A szexuális értelemben megengedőbbek, a rövid kapcsolatokat, könnyű válást és családi viszonyokat elfogadók instabilabbak és hanyatlásra vannak ítélve.”³⁶ Az ember és az ő birtoklásán alapuló létezmódja, más emberek feletti uralmi vágya az igazi probléma, ami ma is számtalan házasság megrontója. Ezért nagyon röviden áttekintjük a tulajdoni-gazdasági rend változásait és azokhoz kapcsolódóan a házasság és a család történelmi korokhoz kötődő jellegzetességeit. Utána térünk rá a 20. századi válságtünetekre, azok okaira és tendenciáira, az állam általi válságkezelésekre.

4. Vázlatos házassági és családi korszakok

„*Bella gerant alii, tu felix Austria nube*”, azaz „Háborúzzanak mások, te, boldog Ausztria, házasodj!” A Habsburg-ház birodalmat építő és annak fennmaradását célzó mottója nálunk és a Habsburg Birodalom utódállamaiban a történelemtanítás része. A történelmi jelmondat alkalmazása más európai uralkodóházakban

³⁵ Erich Fromm: *Birtokolni vagy létezni? Egy új társadalom alapvetése*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 74–75.

³⁶ Gallai (2019): i. m. 16.

is gyakorlat volt. Lánygyermeküket a magyar királyok is más országok királyi családjaiba adták férjhez, fiaik pedig külföldi uralkodók lányait vették feleségül. Mondhatjuk, hogy Európa uralkodóházai egyetlen nagy családot alkottak. A „vérrokonság” – éppúgy, mint a prehisztorikus időkben – erős köteléket jelentett, és ha nem is zárta ki, csökkentette a háborúk esélyét. Eme házasságok fő funkciója azonban az uralkodói státusz megszerzése és/vagy megtartása volt, a vele járó hatalommal, területek és emberek feletti uralommal. Ez a szemlélet áthatotta a teljes vertikális feudális hierarchiát. Rangon alul tilos volt házasodni, vagy csak a hűbérúr előzetes engedélyével volt lehetséges. Ez garantálta a hierarchia minden fokán az adott státusz megőrzését és a vele járó születési előjogokat és kiváltságokat, összességében a feudális társadalmi rend fenntartását. Így még a jobbágysorban élőkre nézve is azt eredményezte, hogy abból – legalábbis házasság révén – szinte lehetetlen volt kitörni, felemelkedni. Mindez egyházi közreműködéssel valósult meg, hiszen a „szent házasság” intézményét az egyház jog szabályozta. Amit Isten egybekötött, azt ember fel nem bonthatta (legfeljebb – nagyon bonyolult és nehézkes eljárással – az egyház érvényteleníthette).

A hatalmi és vagyoni hierarchiához igazodó, megfelelő rendű és rangú házasságok gyakorlata mélyen beivódott az európai kultúrába – pedig itt nem volt „kasztrendszer”. Bár a feudális születési előjogokat a nagy vagyonok átörökített kiváltságai (a „várurakat” a „gyárurak”) váltották fel, „rangon alul” a kapitalizmusban sem illett házasodni. „Tőke a tőkével”, „gyár a gyárral”, de még paraszti sorban is „föld a földdel” kötött házasságot, megőrizve és megerősítve a tulajdoni és gazdasági rendben elfoglalt vagyoni jogi státuszt.³⁷ A megkéssett polgárosodás magyar „feudálkapitalista” sajátossága volt, ha az elszegényedett nemes

³⁷ Kopp-Skrabski (2020): i. m. 12.

(dzsentr) a gazdag gyáros lányát vette el, vagy ha – kevésbé kockázatos módon – a gazdag gyáros előbb „bároi rangot” vásárolt, hogy aztán a rangjának megfelelően házasodjon. Kivételesen fordulhatott elő – mint a mesében a királyfi hófehér paripán –, hogy a bankigazgató jött „meseautón” megkérni a szegény gépírólány kezét.

A polgári társadalom, a polgári tulajdon és a polgári házasság egymást erősítő intézményeit Karl Marx és Friedrich Engels már *A kommunista kiáltványban* keményen bírálták és felszámolandónak tartották. „Mi a jelenlegi, a polgári család alapja? A tőke, a magánszerzés. Teljesen kifejlett alakban ez a család csak a burzsoázia számára létezik; de kiegészítői a proletár kényszerű családtalansága és a nyilvános prostitúció. A burzsoá családja természetesen megszűnik e kiegészítőjének a megszűnésével és mindkettő eltűnik a tőke eltűnésével.”³⁸

De mi is jön helyette a termelési eszközök társadalmi tulajdonná változtatásával? „Eltűnik a bér munka, a proletariátus is. A prostitúció eltűnik, a monogámia pedig, ahelyett, hogy letűnnék, végre valósággá válik – a férfiak számára is. A férfiak helyzete tehát mindenestre nagyon megváltozik. De jelentős változáson megy át a nők is, valamennyi nőé. A termelési eszközök köztulajdonba kerülésével a monogám család már nem gazdasági egysége a társadalomnak. A magánháztartás átváltozik társadalmi tevékenységgé. A gyermekek gondozása és nevelése közüggé válik.”³⁹

Mivel a termelési eszközöknek nem a társadalom általi tulajdonba vétele, hanem az államosítása történt meg, a munkások

³⁸ Karl Marx – Friedrich Engels: *A kommunista kiáltvány*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 63.

³⁹ Friedrich Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. In Vörös Gyula – Recski Ágnes (szerk.): *Marx–Engels válogatott művei. III. kötet*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 497.

a tőke bérrabszolgáiból „állami bérrabszolgává” váltak, nem szűnt meg sem a bérmunka, sem a proletariátus. Sőt a nők tömege is bérmunkás lett, hogy a „kétkeresős” családmodell a pusztta megélhetést biztosítsa. Az viszont igaz, hogy a monogám család nem volt többé gazdasági egysége a társadalomnak. Holott, ha az maradhatott volna, ugyanúgy csodákra lett volna képes, mint a nyugat-európai országokban. Az embereknek az a szakadatlan törekvése, hogy önmaguknak, a családjuknak, a gyermekeiknek és az unokáiknak nagyobb megélhetési biztonságot és jólétet teremtsenek, hihetetlenül nagy hajtóerőt jelent, amely gyors és nagyarányú társadalmi-gazdasági fejlődést eredményez. A szocializmus kikapcsolta ezt a hajtóerőt, hiszen még a személyi (fogyasztási) tulajdon tárgyi körét és mértékét is korlátozta, miközben álszent módon azt hirdette, hogy „a szocializmusban a legfőbb érték az ember”. Magyarországon „rendhagyó” szocializmus épült, amennyiben 1968-ban „új gazdasági mechanizmust” (szabályozott piacgazdaságot) vezetett be, és a mezőgazdaságban teret engedett a „háztáji” családi gazdaságoknak, majd 1982-ben ezt kiterjesztette az ipar és a szolgáltatások területére is. Az ortodox kommunistáktól meg is kapta a „fridzsiderszocializmus” és a „gulyáskommunizmus” gúnyneveket. Ez volt az utolsó fellobbanása a privát autonómia jogának, a magánjognak, amelynek – Szladits Károly szerint – a „főtárgyai a *magángazdaság* és a *családi élet*, a magánjog lényegében *vagyonjog* és *családjog*”.⁴⁰

A család és a családi gazdaság (ma a mikro-, kis- és középvállalkozás) a jövő generációk szocializálásának fő színtere: munkára, összefogásra, egymás támogatására, szolidaritásra, sőt önzetlen szeretetre nevel, csupa társadalmilag is hasznos, a jogon túli alapvető érték tisztelőjére. Ezt verte szét a maga tektonikus erejű

⁴⁰ Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog. I. kötet*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1941. 21.

rombolásaival a proletárdiktatúra totális állama. A társadalmi-gazdasági-tulajdoni viszonyok tudatos átalakítása (finoman szólva) nagyarányú „társadalmi mobilitást” eredményezett, ami szétszaggatta a házassági, családi, rokoni, faluközösségi, civiltársadalmi kötelékeket, a ma oly nagyra értékelt „szociális védőhálót”. Helyette, az öngondoskodás helyett, az állami paternalizmust vezette be. Akiről az állam gondoskodik, annak nincs szüksége családi gondoskodásra. Ez a fajta nagy kollektívizmus viszont éppen az egocentrikus önzést erősítette, amely lazítja a házassági köteléket és bomlasztja a családot.

Történelmi kuriózum, hogy a házasságra és a családra ugyanilyen hatással volt az ipari (*indusztriális*) társadalom másik párhuzamos fejlődésvonala, a kapitalizmus fejlődése a szabad verseny vadkapitalizmustól a szociális piacgazdaságig és a jóléti jogállamig. A kétpólusú világrendszer gazdasági harcában a szocialista államok mint „össznépi” (eszmei) tőketulajdonosok⁴¹ harcoltak a kapitalista nagytőkével és annak liberális államaival, közös lényegük azonban az volt, hogy mindkettőnek „szabad” (azaz szabadon kizsákmányolható) bérmunkások, proletárok tömegére volt szüksége. Ezért mindkettő elűzte földjeikről a parasztokat, csapást mért a kispolgárok, az emberléptékű családi gazdálkodók, kisvállalkozók tömegeire, iparvárosok „haszonembertelepeire” költöztette és összezsúfolta a bérlakások bérmunkás tömegeit. Nem véletlenül nevezték ezeket „bérkaszárnyáknak”, lakóit „ipari hadseregnek”, alacsony bérük miatt „bérrabszolgáknak”. Konrad Lorenz írt a „haszonállattelepek” analógiájára „haszonembertelepekről”. „A ketreces csirkegyár joggal számít állatkínzásnak és kultúrbotránynak. Azt viszont, hogy hasonló dolgokat műveljenek emberekkel, teljes mértékben

⁴¹ Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok. III. kötet.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 67.

elfogadhatónak tekintik, jóllehet az ember az, aki az ilyen, a szó legigazibb értelmében embertelen bánásmódot a legkevésbé képes elviselni. Törzsfejlődése nem olyannak alkotta az embert, mint aki elviselhetné, hogy teljesen hasonló, névtelen és csereszabatos milliányi egyedek egyike legyen. A haszonembertelep lakójának önmegbecsülése fenntartásához egyetlen járható út marad, nevezetesen az, hogy száműzze tudatából szenvedése sok hasonló társát, és mereven elzárkózzék előlük.”⁴²

Vigasz gyanánt – a materiális szegénység leplezésére – a világrendszer mindkét pólusán egyre hangoztatták minden ember jogegyenlőségét, a személyiség önrendelkezési szabadságát és az individuum méltóságát, az emberi jogok bőségét. Több port hintettek a szemekbe, több mézet kentek a madzagra. A hangsúlyeltolódás „túl jól” sikerült: bár lehet, hogy szándékon túli eredményként, de csapást mértek az egyén számára a legnagyobb boldogságforrást jelentő párkapcsolatra és kisközösségre, a házasságra és a családra is.⁴³ „Világosan kirajzolódik, hogy a családok szétverése súlyos demográfiai és egészségügyi helyzethez, a szociális védőháló megszűnéséhez vezet, és az egész társadalom létét fenyegeti. Napjainkban így azok teszik a legnagyobb szolgálatot az emberiségnek, azok védik az igazságot, akik a család intézményének védelméért fáradoznak.”⁴⁴

5. Az egyéni önzés és az önzés világa

A tudományos gondolkodás lényege, hogy megpróbálja fogalmakba tömöríteni a valóságot. Különösen igaz ez a társadalomtudományok (filozófia, etika, szociológia, közgazdaságtan,

⁴² Lorenz (1988): i. m. 26–27.

⁴³ Kopp–Skrabski (2020): i. m. 145–165.

⁴⁴ Kopp–Skrabski (2020): i. m. 165.

jogtudomány) esetében. Ha a fogalom és a valóság megegyeznek, akkor a fogalom igaz, ha eltérnek egymástól, akkor a fogalom hamis. Ráadásul a folyton változó valóság később is eltérhet az eredetileg igaz fogalomtól, így az hamissá válhat. Ilyenkor a (jogi) fogalmat hozzá kell igazítani a megváltozott valósághoz, hogy igaz maradjon. Csakhogy a jognak van egy nagyon fontos sajátossága: a jog egyetlen forrása ma már az állam mint közhatalom. Ezáltal pedig a jog maga is hatalom: az államban érvényesülő kényszerszabályok összessége, amely alkalmas arra, hogy a valóságot igazítsa a saját fogalmaihoz, így őrizve meg azok „igazságát”. A valóság ilyen alakítása megint kétféle lehet: megakadályozza, hogy a valóság rossz irányba változzon, vagy gátolja a jó irányú változást.

Később ezeket a gondolatokat a házasság és a család fogalmaira is alkalmazni fogjuk, előbb azonban járjuk körül azt a kulcsfogalmat, amely mai világunk valóságát leginkább lefedi, ez pedig az *egyéni szabadság*. Ha a jelzett fogalom, a „szabadság” és jelzője, az „egyéni” helyett is szinonimákat használunk, rögtön feltűnik a fogalom és a valóság eltérése: *individuális önzés*. A kettő közötti feszültség gyökere itt is a gazdasági és azon keresztül a társadalmi rend egészét döntően meghatározó magántulajdon fogalmában rejlik. A magántulajdon ugyanis egy önellentmondást hordozó, Janus-arcú fogalom (jogintézmény és gazdasági, társadalmi intézmény): egyfelől vagyongyarapító és személyiségfejlesztő, az egyéni szabadságot növelő hatása van, másfelől kizárólagos, kirekesztő jellegű jogi hatalmat biztosít a tulajdon tárgyai és – azok közvetítésével – más emberek felett, csökkentve és/vagy sértve ezáltal mások egyéni szabadságát. Ez a kettőssége az ember gazdálkodásával és letelepedésével, a „mezőgazdasági forradalommal” indult, az ipari forradalommal folytatódott és felerősödött, ma, a globális tőke és globális piac világában pedig szélsőségessé fajult. Nem csoda, hiszen minden ember

szabadságra, ehhez gazdagságra, majd pedig hatalomra vágyik, és egyiknek sincs felső határa. A jog „etizálása” és „szocializálása”, a tőke társadalmi felelősségre nevelése próbál ugyan határt szabni az uralmi törekvésnek, azonban mindeddig mérsékelt sikerrel. Különösen az ún. első generációs emberi jogok, az alapvető szabadságok ugyanis többségükben az egyént illetik meg, úgy is mint embert, és úgy is mint polgárt. Az *Európai Unió alapjogi chartája* preambulumban nyíltan ki is mondja, hogy az unió „[t]evékenységei középpontjába az egyént állítja”.⁴⁵

Csakhogy minden egyén értéktartalma nagyon különböző lehet, kultúránként és civilizációnként jelentősen eltérhet. „Az Indiában, Japánban használt személyes-én fogalom *szociocentrikus*. Sokkal kevésbé individualizált, sokkal inkább család-orientált, [...] mint az észak-európai, protestáns személyes-én, mely viszont sokkal *egocentrikusabb*. A keleti szociocentrikus személyes-én felfogás nézőpontjából a nyugati, egocentrikus személyes-én elidegenedett, antiszociális és naív. A nyugati, egocentrikus személyes-én nézőpontjából viszont a keleti, szociocentrikus személyes-én nem individualizált, fejletlen, másoktól túlságosan függő, éretlen.”⁴⁶

Az, hogy a család mint közösség szempontjából melyik a hasznosabb, nyilvánvaló, de közgazdaságilag vajon melyik a hatékonyabb? Ernst F. Schumacher ökoközgazdász idézi John M. Keynes (1930-as) véleményét: „Még legalább száz évig el kell hitetnünk magunkkal és mindenkivel, hogy ami jó, az gonosz, és ami gonosz, az jó, mert a gonosz hasznos, a jó nem az. A kapzsiság, az uzsora és a gyanakvás legyenek még egy kis ideig

⁴⁵ Európai Unió: Az *Európai Unió alapjogi chartája* (Charter of Fundamental Rights of the European Union) (2000. december 7.).

⁴⁶ Kovács (2007): i. m. 80. Kiemelés – L. B.

az isteneink. Mert csak ők vezethetnek ki bennünket a gazdasági szükség alagútjából a napvilágra.”⁴⁷

Az irigység, a mohóság, a gátlástalan önzés, a tisztességtelenség rövid távon kétségtelenül nagy vagyoni előnyt, gazdasági fejlődést is hozhat. De ha hosszabb távon és más összefüggésben az egocentrikus, individuális önzés bomlasztja a házasságot és a családot, szétszaggatja a szociális bizalmi hálót, és mint napjainkban tapasztaljuk, a demográfiai összeroppanás szélére sodorja az egész „nyugati” civilizációt, akkor a mérleg a kártékonyág felé billen. „Az emberek azonban hamar észrevették, hogy komoly bajok vannak a féktelen individualizmus kultúrájával, amelyben – bizonyos értelemben – a szabályok áthágása marad az egyetlen szabály. [...] Egy olyan társadalom, amely eltökélten és következetesen irtja a normákat és szabályokat az egyéni szabadság fokozása nevében, egyre szervezetlenebbé, atomizáltabbá és elszigeteltebbé válik, és képtelen lesz közös célokat elérni, közös feladatokat végrehajtani.”⁴⁸

Freund Tamás agykutató szerint biológiai törvényszerűség, hogy a bizalom, a kölcsönösség és az együttműködés ma is változatlanul a társadalmi lét alapja. Az önzés viszont evolúciós zsákutca, az önző egyedek és fajok kipusztulásra vannak ítélve. Ezért nagyon fontos, hogy az önzés ne maradjon rejtve, azt le kell leplezni. Ez nem túl nehéz, mert az egyéni önzésnek három látványos eleme van: a) én önmagamért vagyok; b) a világ érterem van; c) te is érterem vagy. Az a házasság, az a család és az a társadalom, amelyben az egyéni önzés az úr, fenntarthatatlan. „A legfontosabb kiút talán a társadalmak/kultúrák újraépítése kisközösségekből. Ezekben a bizalom, az együttműködés,

⁴⁷ Ernst F. Schumacher: *A kicsi szép*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991. 22.

⁴⁸ Fukuyama (2000): i. m. 30–31.

a kölcsönösség folyamatosan monitorozható, a közösség tagjai ezáltal egymást lélekben nemesítik.” Ezért „tovább kell fejleszteni a családok mellett a munkahelyi, egyházi, szakmai közösségeket, egyéb civil szerveződéseket”.⁴⁹ Tegyük még hozzá, hogy „az önzés nem csupán embertársaink kihasználásában nyilvánul meg, hanem Földünk ökológiai tönkretételéhez is vezet. [...] A kisközösségeknek, a példaadó családoknak és a történelmi egyházaknak ma is kulcsszerepük van abban, hogy szellemi környezetünket aktívan alakítsák [...], és hogy az önzés helyett minél több szeretetet, és az együttműködő szellem erejét hozzák kisebb és nagyobb társadalmi közösségeinkbe.”⁵⁰

6. Családvédelem – társadalomvédelem

Addig jutottunk gondolatban, hogy a társadalmi lét alapja nem lehet az individuális önzés, hanem csakis a társadalmi, a közösségi szolidaritás. Ez pedig itt Európában, a zsidó-keresztény kultúrkörben az egyik legfőbb bibliai parancsban, a felebaráti szeretetben gyökerezik. Csakhogy az erőltetett iparosítás és városiasodás, embertömegek összezsúfolása a haszonembertelepeken és nagyvárosokban ennek is keresztbe tett. „Felebaráti szeretetünket a túl közeli felebarátok tömege olyannyira felhígította, hogy az végül már nyomokban sem mutatható ki.”⁵¹ Ettől még az Európai Unió a „szabadság, igazságosság, szolidaritás” alapvető elveit vallja. Zlinszky János erről így írt: „A kereszténység felebaráti szeretetnek hívja a szolidaritást.”⁵² Mind a szeretet,

⁴⁹ Freund Tamás: Az önzés és az elmagányosodott ember. *Magyar Szemle*, 14. (2005), 3–4. 126.

⁵⁰ Freund (2005): i. m. 131.

⁵¹ Lorenz (1988): i. m. 19.

⁵² Zlinszky János: *Közéleti és jogászai etika a gyakorlatban*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 20.

mind a szolidaritás tanulásának (szocializálásának) elsődleges gyakorlóterepe pedig a társadalom természetes és alapvető alkotóeleme, a család. A társadalomnak tehát elemi érdeke, hogy védje a családot, de a családnak legalább ilyen mértékben érdeke, hogy védje a szolidáris (nem az önző) társadalmat. Ha az egyik megbetegszik, megbetegíti a másikat is. A család betegsége – mint azt eddig érzékeltetni próbáltuk – leginkább egyfajta „függőség”: a család épsége és egészsége az őt körülvevő társadalmi közeg milyenségétől, épségétől és egészségétől, életerejétől függ. A társadalmi-gazdasági működési zavarok, a földrengésszerű paradigmaváltások nagyarányú változásokat indukálnak a házaspárok és a családok életében, belső viszonyaiban is. Stabil, harmonikus, békés házasságokhoz és családokhoz stabil, harmonikus és békés társadalmi viszonyokra van/volna szükség. Az emberiség történetében eddig ilyen még nem volt, de törekedni lehet, sőt egyre inkább kell is rá.

Ami most újdonság a házasság és a család válsága terén, az annak a mértéke, a társadalom demográfiai összeroppanásának belátható veszélye. Ehhez kell mérni és kialakítani a védelem eszköztárát is, amihez viszont ismernünk kell a nagymértékű válság okait. Én a legfőbb okot az eddigieken túl az egész társadalmat átható *általános értékválságban* látom. Ez érinti súlyosan a két társadalmi (sőt egyetemes) alapvető értéket, a házasságot és a családot is, ez gyűrűzött be azok belső viszonyaiba. A demográfiai összeroppanás azonban elsősorban Európát fenyegeti, ami egy nagy civilizáció pusztulása, Douglas Murray könyvének címe szerint *Európa furcsa halála* volna. Ennek számos oka közül az egyik legfőbb egyfajta „történelmi fáradtság” (*Geschichtsmüde*), amely Európát jellemzi. A pszichológusok egyre gyakrabban diagnosztizálják és „kiégésnek” (*burnout*) nevezik. Európa már a felvilágosodás kora óta sorozatban gyártotta az ember- és társadalommegváltó eszméket, amelyek forradalmakhoz, háborúkhoz, a 20. században

két világháborúhoz vezettek, hatalmas pusztítással és szenvedéssel jártak, és súlyos csalódást, kiábrándulást, kifáradást okoztak. „A filozófiai és politikai ideák minél népszerűbbek, annál nagyobb pusztítást hagynak. [...] A fasiszta álom, csakúgy, mint unokatestvére, a kommunizmus, a kor komoly problémáira akart választ adni, [...] a maguk után hagyott pusztítás borzalmas volt.”⁵³ Mindkét eszme lerombolta Európa maradék hitét is, betetőzve a folyamatot, amelyet a szekularizáció elkezdett. Holott „századokon át a kontinens vallása szolgáltatta az egyik legfőbb – ha nem a legtöbb – energiát.”⁵⁴

A hit elvesztésével a fix értékek iránti bizalom is elveszett. „A lényeg, hogy mindent megkérdőjelezzünk, és soha ne jussunk el sehová; az eszmék elpusztítása talán éppen amiatt valósul meg, hogy félünk attól, ahová vezethetnek. [...] Ha maradt egyáltalán bármi eszme, akkor az épp az, hogy az eszmék jelentik a problémát. [...] Ha maradt még bizonyosság, akkor az a bizonyosságokkal szembeni kétely.”⁵⁵

Ezzel is gyakran szembesülnek ma a pszichológusok, ez az *anómia* jelensége és mentális betegsége: a társadalmi normák fellazulása, szétesése és az új normák hiánya miatt érzett reménytelenség, nem ritkán a teljes reményvesztettség állapota.⁵⁶ Nem csodálkozhatunk azon, ha ez az „emberi jogizmus” eszméjét is utolérte. „Az emberi jogok háború utáni kultúrája úgy tesz (illetve rajongói tesznek úgy), mintha maga is vallás lenne, s mint ilyen, a keresztény tudat szekularizált verzióját vezetné be. [...] Ám ez egy olyan vallás, ami soha nem biztos magában, hiszen nincsenek meg a biztos pontjai. A nyelv árulkodó. Ahogy

⁵³ Douglas Murray: *Európa furcsa halála*. Budapest, Alexandra Kiadó, 2018. 214–216.

⁵⁴ Murray (2018): i. m. 207.

⁵⁵ Murray (2018): i. m. 221–222.

⁵⁶ Kopp–Skrabski (2020): i. m. 125.

az emberi jogok nyelvezete egyre grandiózusabbá vált, s egyre inkább önáltatóvá, úgy vált egyre inkább világossá, hogy ez a rendszer nem képes betölteni eredendő feladatát. Az ilyen jól látható bukás és a biztos pontok elvesztésének érzete mind az egyén, mind pedig a társadalom számára nemcsak aggodalmat okoz, hanem érzelmileg kimerítő is.”⁵⁷

Márpedig az érzelmi kimerülés, a fáradtság, szorongás, reményvesztettség, félelem, depresszió, pánikbetegség mind-mind az anómia és burnout, az értékvesztés és kiégés tünetegyüttese. Lehangelő pillanatfelvétel jelenünkről, és sötét jövőkép. Még Murray szerint is van azonban egy reménysugár. „Mégis sok ember keres valami bizonyosat az életében. A vallások, a politika és a személyes kapcsolatok azon kevés dolog közé tartoznak, amik valami szilárd dolgot képeznek a káoszban.”⁵⁸ Egy hasonló gondolat a „nagy újjáépítés” reményéhez: „a vallásossághoz való visszatérés szelídebb, decentralizáltabb formát ölt, amelyben a vallásos hit nem annyira egy dogma kifejezése, mint a közösség meglévő normáinak és rend iránti vágyának tükröződése.”⁵⁹ Én – sokakkal együtt – ilyen, visszatérő fix értékeknek, bizonyosságnak tekintem az útkereső emberek életében a házasságot és a családot is. Az európai vallások, sőt a legtöbb világvallás értékrendjében is a házasság és a család szent dolgok, fix pontok. Az igazán szoros és fontos személyes kapcsolatok zöme is házassági, családi, rokon kapcsolat, a bizalmi tőke része, boldogságforrás. Méltók a megmentésre és a védelemre, miként Európa lelke is, hiszen a házasság is, a család is az európai értékközösség közös kincse.

Ahogy Robert Schuman fogalmazott, az európai közösség „nem maradhat csak közös gazdasági és technikai vállalkozás;

⁵⁷ Murray (2018): i. m. 211.

⁵⁸ Murray (2018): i. m. 222.

⁵⁹ Fukuyama (2000): i. m. 371.

lelket kell neki adni, történelme összefüggéseire, a jelen és a jövő iránti felelősségére, az emberi eszmét szolgáló politikára kell serkenteni. [...] Minden európai állam a keresztény civilizáció által formálódott azzá, ami. Pontosan ezt az európai lelket kell feltámasztani.”⁶⁰

Lehetséges még ez? Igen, ha – egyetértve László Ervin öko-filozófussal – rádöbbenünk, hogy „jövők ott volt a múltunkban, csak nem vettük észre és elmentünk mellette”.⁶¹ Mert igaz, hogy mai valóságunk nem azonos a tegnapi elképzelt holnapunkkal. Sok értékünk elveszett, sok eszményünk nem lett valósággá. De gazdag örökségünkből maradtak még megmenthető értékeink. Ilyenek a házasság és a család is. Meg tudjuk változtatni a világot, meg tudjuk menteni értékeinket, ha önmagunkat megváltoztatjuk. „Ha részesei akarunk lenni annak a hatalmas árhullámnak, amely kiemeli a válságból az emberiséget, és egy pozitív jövő felé sodorja, akkor meg kell változtatni magunkat. Ebből minden más is következik. Nem lesz szükséges megmondani nekünk, hogyan gondolkozzunk és mit tegyünk: magunk is rájövünk erre. Érettebb és jobb egyénekké válunk.”⁶²

7. Értékek és fogalmak válsága

Ha alapvető értékeket átírunk a jogba, azért tesszük, hogy azok maradandó és követendő normává váljanak. Az átírás folytán az értékek jogi fogalmakká válnak, amelyeket definiálni kell, meg kell mondani, hogy mi azok pontos és helyes tartalma, értelme. Ehhez a fogalmakat elemezni és értelmezni kell. Ezt végzi

⁶⁰ René Lejeune: *Politika és életszentség. Robert Schuman, Európa atyja*. Budapest, Magyar Máltai Szeretetszolgálat, 2015. 245., 249.

⁶¹ László Ervin: *Meg tudod változtatni a világot*. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002. 91.

⁶² László (2002): i. m. 91.

– egymást kiegészítve és segítve – a jogtudomány és a jogalkalmazás. A jogszabály értelmezésének jól ismert fajtái vannak: nyelvtani, logikai, történeti, rendszertani és „helyességi”. Ez utóbbi éppen a jog helyes tartalmának, azaz értéktartalmának feltárására irányul, és a jogszabálynak a jog alapvető elveivel, legújabbban az emberi jogokkal és az alkotmányos alapjogokkal való egybevetését, azok értéktartalmával való egyeztetését célozza. Minél nagyobb általánosságban, azaz minél magasabb absztrakciós szinten fogalmaz a jog, az adott jogi fogalomból annál többféle, egyaránt helyes, illetve helyesnek vélt tartalom olvasható ki. Súlyosbítja a helyzetet az önző individualizmus, amely az egyesek egyéni értékprioritását favorizálja (ahány ember, annyiféle értelmezés), és vele szövetkezve az általános értékrelativizmus, amely az egyre többféle értelmezés szabadságára hivatkozva túlzottan kiterjeszti és ezzel szétfeszíti, elporlasztja a jogi fogalmak mint alapvető értékek eredeti tartalmát. Ezt szeretném röviden illusztrálni a házasság, az anyaság és a család fogalmaival.

A *házasság* eredete a prehisztorikus idők homályába vész, de az megállapítható, hogy az utódok genetikai épsége és egészsége érdekében már az ősközösségi társadalmakban (kisközösségekben) elindult a promiszkuitásból a monogám párkapcsolat felé. Erre erősített rá, mint láttuk, a letelepedés, a mezőgazdasági forradalom és a magántulajdon kialakulása. Felértékelődött a férj és apa szerepe, a saját génnek és a saját tulajdon átörökítése, ezzel együtt átértékelődött a feleség és anya, a nő addigi szerepe, az ő hátrányára. Feminista mozgalmak a *nők felszabadítására* azonban csak az ipari forradalmat követően szerveződtek, és a 20. század második felében teljesebben ki, elérve fontos céljaikat, mai harcosságuk indokoltsága már erősen vitatott. Nők és férfiak ma már sorstársak, nem ellenfelek, pláne nem ellenségek. A tőke koncentrációja, centralizációja, majd társadalmasítása és államosítása, végül multinacionális és transznacionális privatizációja

és globalizációja folytán a magángazdasági rend alapja, a családi gazdaság csaknem eltűnt, jelentősége, aránya lényegesen csökkent, a patriarchátus létalapja megszűnt, a család bér munkás és fogyasztói közösséggé változott. A kétkeresős családmódban idejét múlta a kérdés: „Ki az úr a háznál?” – ami nem jelenti a rivalizálás végét, de a mérkőzés „késéshelyes”. Széles tömegek esetében az öröklés súlya is csökkent, a leszármazók genetikai azonossága sem annyira lényeges már (például a „mozaikcsaládokban”). Mindezekkel arányosan csökkent a monogám házassági kötelék ereje is. Illusztrálja ezt a jól ismert közvélekedés: a házasságkötés „csak egy papír”, nincs rá szükség, a lényeg az érzelmi közösség és a de facto együttélés. Ugyanakkor, paradox módon, a házassággal rivalizáló lazább, elköteleződés nélküli, alternatív párkapcsolati formák szinte kivétel nélkül a házasság státuszát, joghatásait, különösen a vele járó előnyöket (jogosultságokat) követelik maguknak. Válság ez, vagy a házasság mint jogintézmény evolúciós folyamatának a 21. századra elért fejlődési fázisa? A kérdésre még visszatérünk.

Hasonló a helyzet az *anyaság* jogi fogalmával, jogintézményével is. A terhesség és az anyaság a jogban régóta elismert és nagyra értékelt állapot és jogi státusz, hozzájuk kapcsolt előnyökkel. Ugyanakkor az „anya csak egy van, annak személye biztos” jogelv már nem a régi, részben a gyakori (többszöri) válások és újraházasodások miatt, részben amiatt, hogy a humán reprodukciós eljárások növekvő száma okán öt-hatféle anyáról is beszélhetünk. Mindeközben – paradox módon – a nők (feleségek, élettársak) egyre nagyobb hányada nem képes (biológiai okokból) vagy tudatosan nem akar (mentális vagy racionális megfontolásból) gyermeket vállalni. Az anyaság társadalmi és jogi értéke lehanyatlott. Ebben nagy szerepe van a női egyenjogúságot kiterjesztve értelmező harcok mozgalmak olyan jelszavainak, mint hogy „a nő nem háztartási

alkalmazott”, „a nő nem a saját gyerekének rabszolgája”, „a nő nem tenyészállat”, nem „szülőgép” stb.

„Az a nagyon is méltányolható törekvés, hogy a férfinak alávetett asszony egyenlőségét létrehozzuk, evolúciós zsákutcába vezette az európai civilizációt, és a biológiai alapjai semmisülnek meg felgyorsuló ütemben. [...] A demográfiai összeroppanás fő oka a női szerep megváltozása és az anyaszerep háttérbe szorítása, mely az utóbbi évtizedekben már a nők egyre nagyobb részénél a teljes elvetés felé halad.”⁶³ A professzor szerint hiba volt az *egyenjogságot* az élet minden területére kiterjedő *egyenlőségként* értelmezni, a nők biológiailag megalapozott anyaszerepét és ebből adódó természetes másságát a férfiakkal szemben mint társadalmi problémát felvetni.⁶⁴ Ez öngyilkos stratégia: aki itt látszólag nyer, hosszú távon az is veszít.⁶⁵

A házasság és az anyaság vázolt értékvesztése (elértéktelenedése) természetesen súlyosan kihat a *család* fogalmára és intézményére is. Az iparosodás – akár kapitalista, akár szocialista –, mint láttuk, szétverte a többgenerációs nagycsaládot, a társadalmi mobilitás lazította a házasságot és redukálta a gyermekvállalást, a nukleáris családmoddellen át (házaspár egy gyermekkel) eljutott az egyszülős családmoddellig, sőt a személyes karriert építő szinglizmusig, amely megint csak az önző individualizmus megnyilvánulása. A házasság és a család leértékelődésének jele a fél évszázada egyre gyakoribb *inkongruencia*, a családi jogállapot és a tényleges élethelyzet eltérése (például a papíron fennálló házasság ellenére a felek ténylegesen külön élnek, sőt már új élettársuk is van, attól gyermek is származhatott, stb.). Az időben

⁶³ Pokol Béla: *Európa végnapjai*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2011. 172–174., 185.

⁶⁴ Pokol (2011): i. m. 188.

⁶⁵ Pokol (2011): i. m. 189.